

GINTLI Tibor

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
gintli.tibor@btk.elte.hu
ORCID: 0000-0003-2151-0248

A JELENTÉSTULAJDONÍTÁS SZITUATÍV MEGHATÁROZOTTSÁGÁNAK ÁTALAKULÁSA ÉS HATÁSA A *KIKÖZÖSÍTŐ* CÍMŰ REGÉNY ÉRTELMEZÉSÉRE

**Transformacija i uticaj situativnog tumačenja na osmišljavanje
romana *Nalogodavac izopštenja***

**The Transformation of the Situational Determination
of Meaning Attribution and its Impact on the Interpretation
of Tibor Déry's Novel *A kiközösítő* (*The Outcaster*)**

A tanulmány azt a kérdést járja körül, hogyan hatott Déry Tibor regényének interpretációira az értelmezések szituatív meghatározottsága. Ennek összetevői közül elsősorban az interpretáció keletkezési idejére jellemző társadalmi, politikai viszonyok olvasatokat befolyásoló hatására koncentrál. Bemutatja, hogy a Kádár-korszak időszakában született értelmezések a szöveg ironikus gesztusait a pártállam ideológiai doktrínáival azonosulva vagy azokat kényszerűen tiszteletben tartva a regény szatirikus kritikájának hatókörét a Rákosi-korszakra szűkítették le. Mivel a szocializmus rendszere lényegét tekintve maga is diktatórikus volt, az értelmezők a főhős alakját nem értékelhették szatirikusan beállított, negatív figuraként, mert ezzel a rendszer lényegét, a párt egyeduralmát biztosító „demokratikus centralizmus” elvét kérdőjelezték volna meg. A későbbi olvasatok ugyan kitágították a szatíra hatókörét a diktatórikus hatalomgyakorlás minden formájára, de nem vizsgálták fölül a korábbi recepciónak azt a hagyományát, amely a cselekmény egyháztörténeti aspektusának kizárólag az allegorikus jelölő funkcióját tulajdonította. A tanulmány amellett érvel, hogy a mai olvasó

számára a kortárs társadalmi jelenségek hatására egyház és politikai hatalom összefonódása a regénynek izgalmas jelentésrétegét képviseli, azaz az egyháztörténet az allegorikus jelölő pozíciójából elmozdulva maga is jelöltté válik.

Kulcsszavak: értelmezői horizont, szituatív meghatározottság, satíra, történelmi regény, parabola

Ungvári Tamás 1973-ban publikált monográfiájában *A kiközösítő*t az életmű talán legjelentősebb darabjának nevezte (Ungvári 1973, 263). Ezzel a megállapítással magam is egyetértek, amennyiben ezt a minősítést a szerző nagyepikai alkotásaira vonatkoztatjuk. Déry regényeinek visszatérő esztétikai problémája a szövegek túlrtsága, nagyobb terjedelmű elbeszélő művei az esetek többségében nem találják meg a terjedelem ökonomikus arányait. Ennek a sokszor indokolatlan bőbeszédűségnek az egyik leglátványosabb példája a váci feyházban íródott, de csak 1964-ben publikált *G. A. úr X-ben*. Ezzel szemben *A kiközösítő*, amely csupán két évvel később, 1966-ban jelent meg – bár szűkszavúsággal aligha vádolható –, mentes ettől az esztétikai hiányosságtól, mindvégig képes fenntartani az élénk olvasói érdeklődést.

Ennek egyik oka valószínűleg abban rejlik, hogy a szöveg jelentős részét alkotó nagyjelenetek, amelyeknek terjedelme általában több tíz oldalt tesz ki, dramaturgiai szempontból kitűnően szerkesztettek. (Ilyen például Ambrus Justina császárnéval folytatott két tárgyalása, Palladius ariánus püspök kihallgatása az aquileiai zsinaton, Maximus és Ambrus vitája, majd Theodosius és a kis-nagy püspök többszöri összecsapása.) Dinamikusan és szellemesen mutatják be a hatalmi sakkjátszmák soktényezős, rafinált mechanizmusait, az erőviszonyok vita során bekövetkező változásait, az elismerésnek álcázott fenyegetést, a hódolatnak tűnő zsarolást, egyszóval a hatalom retorikai eszköztárának működését.

A regény esztétikai teljesítményének másik fontos alkotóeleme, ahogy arra már Ungvári is rámutatott, a szövegben megvalósuló stílusimitáció. Déry kiváló stílusérzékkal és mértéktartó iróniával kelti a szentéletrajzok kegyes és keneteljes hanghordozásának illúzióját, az elbeszélői hang imitativ nyelvi leleménye nem fárad ki, mindvégig eleven hatástényező marad. Szerencsés egybeesés, hogy az iróniának a regény elbeszélői szólamában érvényesülő változata maga is a tettetésre épül, akárcsak Ambrus magatartása, aki szenteskedéssel igyekszik leplezni nyers hatalomvágyát. A szöveg túlnyomó részében a narrátor színleg azonosul Ambrus nézőpontjával, rendre a szent püspök nagyságát hangsúlyozza, miközben folytonosan ironikus indexekkel látja el ezeket a megnyilatkozásait. Ambrus a cselekmény nagy részében színlel, a történetét elbeszélő narrátor pedig azt színleli, hogy bedőlt a püspök alakoskodásának. Azt az eszközt választja Ambrus leleplezésére, amellyel ez elérte céljait, úgy is fogalmazhatunk, hogy saját technikáját fordítja ellene.

Írásom témaválasztásának egyik oka tehát az, hogy *A kiközösítő*t Déry esztétikai szempontból legsikerültebb regényének tartom, a másik ok a mű tematikájában rejlő megszólító erő, egyszerűbben fogalmazva: a mű aktualitása. Értelmezőinek egy része azonnal fölismerte, hogy a regény a hatalom megszerzéséről, a demagógiára épülő egyeduralom kiépítéséről szól, s azt is jól érzékelt, hogy a történelmi kulisszák között a megírás jelenének és közelmúltjának problémái jelennek meg. A szöveg jelentése ugyanakkor nem szűkíthető le kizárólag a 20. század közepén lezajlott történelmi és politikai események értelmezésére. A késő antikvitás és a jelen összekapcsolása egy magasabb absztrakciós szint jelenlétére figyelmeztet, hiszen az elbeszélés történelmi horizontja ezzel a megoldással mintegy másfél évezredes fesztávot fog át. Egyebek mellett ez a már önmagában is szimbolikusnak tekinthető, az európai történelem nagy részét felölelő időkezelés teszi lehetővé, hogy a mai olvasó a saját jelenére vonatkoztatva is föltegye hatalom és demagógia történelmi összefüggésének kérdéseit.

Közismert, hogy a mindenkori olvasást jelentős mértékben befolyásolja a befogadó aktuális situációja. Ez a relatív meghatározottság egyrészt függ az olvasó befogadástörténetben elfoglalt pozíciójától, az olvasást preformáló, az adott korszakra jellemző interpretációs eljárásoktól, a mű korábbi recepciójától, és természetesen függ az olvasót körülvevő aktuális viszonyoktól, illetve ezek olvasói értelmezésétől. Ez utóbbi tényező jelentősége minden bizonnyal megnövekedik, ha olyan történelmi, illetve politikai kérdéseket vet fel a szöveg, amelyekkel az olvasó saját jelenében is kénytelen szembesülni. Az alábbiakban azt kísérem meg nyomon követni, hogy milyen különbségek mutatkoznak *A kiközösítő* Kádár-korszakban született olvasatait befolyásoló szituatív meghatározottság és a jelenbeli befogadási horizont között.

A szituatív meghatározottság természetesen a félreolvasások esetében is érvényesül. Faragó Vilmos egykorú kritikája a történelmi igazság által igazolt politikust látja Ambrus alakjában, nyilván nem függetlenül a létező szocializmusnak attól az ideológiai doktrínájától, amely az erőszakos eszközöket (például a proletárdiktatúrát) is elfogadható megoldásnak tartotta az ún. történelmi igazság elérése érdekében, s úgy vélte, hogy „a könyörtelenség a világformáló ember szükséges erénye” (Faragó 1966, 4). Ebben az esetben az értelmező ideológiai álláspontja nem volt tekintettel a szövegnek tulajdonítható értékrendre, nem történt meg az olvasó és a szöveg horizontjának elválasztása, így azok termékeny összeolvadása sem valósulhatott meg. A kritikus saját ideológiai előfelvetéseit nyerte ki a szövegből, nyilván nem függetlenül a korszakra jellemző politikai elvárásoktól. Az Ambrus alakjában követésre méltó, nagy formátumú történelmi személyiséget feltételező értelmezés teljes mértékben vak a narrációban dominánsan érvényesülő ironiára, amely a szöveg egészének szatirikus jelleget

kölcsönöz, jóllehet, az irónia nyelvi nyomai folyamatosan jól érzékelhetők a szövegben. (A magyar irodalomtudományban már-már dogmává látszik meredni az az elméleti tézis, miszerint az iróniának nincs érzékelhető jele, nyelvi nyoma a szövegben. Ez a kijelentés azonban aligha tarthat igényt általános érvényre, hiszen az irónia nyelvi, retorikai jelzései például ebben a regényben is kifejezetten szembetűnőek.)

A regény Kádár-rendszer idején született értelmezései ugyan általában kevésbé vonalasak, mint Faragó kritikája, de egyfajta sajátos (szocialista) dialektika jellemzi őket. Miközben érzékelik az irónia jelenlétét, amelyet kimondva vagy sejtetve kapcsolatba hoznak az ötvenes évek történéseivel, Ambrus alakjához mégis apológiával viszonyulnak. Sz. Kováts Lajos szerint például a szöveg „iróniát minduntalan megmelegíti a humor, a »hatalom humanitása«, ezért a »regény mindenekelőtt a szocialista humanizmus könyve« (Sz. Kováts 1966, 1491). Simonyi kissé szofisztikáltabban, de hasonló álláspontra helyezkedik, amikor megállapítja, hogy a regény azt példázza: „a nemes szándék törvényszerűen eltorzul, ha fanatizmussal, kérlelhetetlen következetességgel párosul” (Simonyi 1966, 80), majd látszólag meglepő fordulattal konstatálja, hogy bár „az író és hőse között óriási távolság van mű elején, de ez a távolság állandóan csökken, el egészen a haldokló Ambrussal való teljes azonosulásig” (Simonyi 1966, 82). Béládi Miklós leszögezi, hogy a regény múltábrázolása szándékosan a jelenre vonatkoztatott, ugyanakkor úgy véli, hogy az elbeszélő „magatartásának magvát a megértés és a részvétel alkotja” (Béládi 1967, 49). Az apológia terén Bata Imre megy a legmeszebbre, amikor majd egy évtizeddel *A kiközösítő* megjelenése után arra a következtetésre jut, hogy Ambrus alakjában az író saját önarcképét formálta meg. A főhős ebből a nézőpontból közelítve az az entellektüel, „aki a szellem eszközeivel képes ugyanarra, mire csak külső erő, a hatalom direkt birtoklása” (Bata 1974, 40). Ezeknek az interpretációknak az önellentmondásai arra vezethetők vissza, hogy a Kádár-korszak az ötvenes évekhez hasonlóan szintén a hatalom diktatórikus gyakorlására épült, bár annak kétségtelenül puhább változatát képviselte. Az ötvenes évek eseményeiről kialakított hivatalos narratíva csupán torzulásokról beszélt, természetesen fel sem merülhetett, hogy a párt feladja a proletárdiktatúra marxista elvét. Ambrus alakját a rendszer alapjait érintő ideológiai meghatározottság miatt nem lehetett negatív figuraként értékelni, hiszen ebben az esetben világossá vált volna, hogy a regény szatirikus kritikája nem áll meg az ötvenes éveknél, hanem – a korabeli pártzsargonnal élve – a „demokratikus centralizmus” elvére is vonatkozik, azaz a hatalomgyakorlás diktatórikus módját nem csupán a Rákosi-korszak vonatkozásában, hanem általában utasítja el.

Az irónia jelentőségét, ha nem is figyelmen kívül hagyó, de alapvetően alábecsülő félreolvasás története nem ért véget a Kádár-rendszer bukásával.

Oltyán Béla 1995-ben publikált értelmezése polifonikus szerkezetként írja le a regény struktúráját, melyben Ambrus és a narrátor szólama, illetve a szerző (sic!) egymással polemizáló nézőpontjai közösen „hangszerelődnek összetett kórossá” (Oltyán 1995, 80). Úgy látja, hogy a regényben az ironia csak korlátozott szerephez jut, bár mindhárom nézőpontban megjelenik, de eltérő mértékben. A legerősebben a narrátor szólamában érzékelhető, de Oltyán még ott is „fele-fele” arányban látja érvényesülni a helyeslés és az elutasítás gesztusait. Az implicit szerző esetében a rokonszenvet tartja meghatározónak, de adós marad annak indoklásával, hogy milyen nyelvi jelek utalnak az elbeszélői és az implicit szerzői nézőpont eltávolodására, azaz mennyiben mutatkozik a narrátor megbízhatatlannak. Ambrus emancipálásának kísérlete Oltyán olvasatában is megalapozatlan, mivel nincs tekintettel a szöveg egészét jellemző szatirikus jellegre. A regény struktúrája a narrátor ironikus közelítésmódját egyértelműen a szereplői nézőpont fölé helyezi, ami a szatíra karakteres műfaji sajátosságának tekinthető. Oltyán Béla értelmezése a szituatív meghatározottságból fakadó félreolvasásnak egy másik változatát képviseli, mint Faragó Miklós kritikája. Ott az adott politikai viszonyok és a hivatalos ideológia elvárásai vezettek az olvasás csődjéhez, Oltyán értelmezését inkább a preferált interpretációs sémák, illetve a korszerűnek tekintett elméleti megközelítés befolyása vitte félre. Bahtyinnak a polifonikus regényről szóló elmélete, melyek jelentősége vitathatatlan, arra csábította az értelmezőt, hogy ott is polifonikus struktúrát detektáljon, ahol az nyomokban sincs jelen. Ugyanakkor az az értelmezés sem zárható ki, hogy Oltyán a kilencvenes években immár szalonképtelen szocialista dialektikán alapuló megközelítésen csupán ráncfelvarrást hajtott végre a nagy hatású elméleti bázisra támaszkodva.

Visszatérve az előadás szorosabb értelemben vett tárgyához, a regény publikálásának időszakában keletkezett interpretációkat és a jelenbeli értelmezési horizontot befolyásoló szituatív meghatározottságok vizsgálatához, megállapítható, hogy ezek hatása elsősorban abban mutatkozik meg, hogy az értelmezések figyelmét a szövegben fellelhető nyelvi nyomoknak mely rétege köti le, illetve, hogy ezekre mekkora hangsúlyt helyeznek. A regény szövege a cselekmény idősíkjá mellett az elbeszélés idejét is hangsúlyossá teszi, rendre utalást tesz arra, hogy az elbeszélő a jelenből tekint vissza a keresztény ókor időszakára. (A római pénzüsségeket például átszámítja dollárra, a római helységneveknek pedig többször megadja a modern korban használatos változatát.) Megjegyezhető, hogy az elbeszélői narráció ironikus hangoltsága többek között az ebben a megoldásban rejlő anakronizmus miatt is szembetűnő: a jelenből megszólaló narrátor olyan nyelven beszél, amelynek szókincse, retorikai fordulatai idegenek a modern irodalom nyelvétől.

A *kiközösítő* megjelenésének időpontja érthetővé teszi, hogy a korabeli recepció elsősorban a közelmúlt aktualitásaira vonatkozó áthallásokat érzékelt, vagy egyenesen úgy vélte, hogy a regény elbeszélőjét „a jelen érdekli, alig-alig törődik a múlttal” (Gion 1966, 19). Az Ambrus ellen elkövetett állítólagos merénylet tárgyalásának jegyzőkönyve nyilvánvaló utalás a koncepciós perekre, amit a vádlott neve (Innocentus) is egyértelművé tesz. Hasonló elem Palladius kihallgatása az aquilleiai zsinaton, a kiközösített Theodosius császár vezeklésének leírása pedig az önkritika-gyakorlás ötvenes évekbeli rituáléját idézi. Az elbeszélő arról is beszámol, hogy Ambrus „Milánó népét is erős szóval kiadós koplalásra biztatta” (Déry 1972, 47), ami a Rákosi-korszakra jellemző drasztikus életszínvonal-esést és a lesöpört padlások évét idézi az olvasó emlékezetébe. Az említett példák azt bizonyítják, hogy a regénynek joggal tulajdonítható a Rákosi-rendszerre vonatkozó jelentésréteg. Az értelmezők ugyanakkor általánosabb jelentésréteget is tulajdonítottak a regénynek. Pomogáts Béla azt hangsúlyozta, hogy a szöveg utalásai „valójában a történelem egészét érintik, nemcsak egyetlen korszak politikáját” (Pomogáts 2014, 87), ugyanakkor azon túlmenően, hogy Déry műve a diktatórikus hatalomgyakorlást általánosságban utasítja el, nem mutatta be, hogy a történelmi analógiák hogyan terjednek túl a megírás közelmúltjának időszakán. Az absztrakció esszéyszerű történetfilozófiai elmélkedések, illetve ilyen jellegű elbeszélői kommentárok révén megvalósuló változata nem jellemző a regény narrációjára. Véleményem: A *kiközösítő* elsősorban azzal az eljárással mozditja a konkrétól az általános felé a regény jelentését, hogy nem egyetlen történelmi eseménysort, nem egyetlen korszakot állít fókuszba.

Az olvasatok általában nem helyeznek nagy hangsúlyt sem a keresztény ókor bemutatására, sem azokra az áthallásokra, amelyek a kereszténység 20. századi politikai szerepét érintik. A recepció visszatérő műfajmeghatározásai szerint A *kiközösítő* parabola, illetve áltörténelmi regény. Ez a besorolás kétségtelenül alkalmas arra, hogy rámutasson a keletkezés jelenére utaló jelentéselemekre, ugyanakkor némiképp eljelentékteleníti a cselekményszint eseményeit. Azt sugallja, hogy az ókori egyháztörténet szerepe kimerül az allegorikus jelölő funkciójában, mintha a történet síkja önmagában nem bírna jelentőséggel. A kiközösítő püspök hatalomtechnikai machinációi ebben a megközelítésben a kommunista szálamítaktikának és a személyi kultusz kiépülésének jelölői. Ezen az értelmezési horizonton legfeljebb azzal a réteggel bővíthető a jelentés, hogy az analógia kiterjeszthető a kommunizmus egészének történetére annak a kézenfekvő belátásnak az alapján, hogy a kommunizmus egyfajta szekularizált vallásként maga is a bűnbeeséstől (a magántulajdon kialakulásától) az üdvözülésig (az osztály nélküli társadalom megvalósulásáig) vezeti az emberiség történelmét. A materialista üdvtörténet párhuzama mellett, a kommunizmus

belső harcai is kézenfekvő párhuzamot kínálnak: az internacionálék történetét áttekintve azt láthatjuk, hogy permanens jelenség a jobb- és baloldali elhajlók, az úgynevezett opportunisták és szektariánusok kiközösítése. A regény korabeli kritikusainak aligha róható fel, hogy ezt a tágabb értelemben vett analógiát nem vetették fel, hiszen ez a hivatalos ideológia nyílt elutasítását jelentette volna, ami a kritikus azonnali elhallgattatását vonta volna maga után. A Kádár-rendszer önigazolásában ugyanakkor fontos szerepet játszott a Rákosi-korszak torzulásaitól történő elhatárolódás, amelynek célja az volt, hogy az ötvenes évekhez képest sokkal élhetőbb korszakként állítsa be az új érárt.

A cselekményszintnek, amely a korai egyháztörténet eseményeit beszéli el, az értelmezések túlnyomó többsége nem tulajdonított nagyobb jelentőséget, csak az allegorikus jelölő funkcióját látta benne. Az egyház politikai szerepvállalásának kritikája ugyanakkor véleményem szerint határozottan jelen van a regény szövegében, és jelentősége nem csekélyebb, mint a személyi kultusz időszakára vonatkozó utalásoké. A *kiközösítő* 20. századi történelemre vonatkozó jelzései között a cselekmény végkifejlete felé haladva egyre nagyobb jelentőséget kapnak az antiszemitizmusra és a pogromokra, s ezáltal a holokausztra vonatkoztatható utalások. Ambrus az abszolút hatalom megszerzéséért vívott harcában utolsó ellenfelének Theodosius császárt választja. Első konfliktusuk a callinicum zsinagóga kifosztása és felgyújtása miatt robban ki. A császár arra kötelezi a pogromot kirobbantó helyi püspököt, hogy saját költségén építtesse újjá a lerombolt zsinagógát, a lakosság pedig szolgáltassa vissza a zsidó polgároktól elrabolt vagyontárgyakat. Ambrus a vasárnapi misén felháborodva kel ki a császári rendelkezés ellen, és arra kényszeríti az uralkodót, hogy a nyilvánosság előtt vonja vissza parancsát. Theodosius ezt követően magához hivatja Ambrust, kompromisszumot ajánl, amely abban áll, hogy nem a püspöknek kellene állnia az újjáépítés anyagi terheit, hanem a város költségére állítanak helyre a zsinagógát. Arra kéri Ambrust, hogy mentse fel a nyilvánosság előtt kicsikart ígérete alól, a kis nagy püspök azonban hajthatatlan. Kétségbe vonja az atrocitások megtörténetét, s képtelenségnek a hitetlen zsidók pártolását. Theodosius válasza félreérthetetlen utalást tesz a jövőben bekövetkező antiszemita akciókra, azaz a történet idejéből az elbeszélés jelenének irányába mutat ki:

Finom császári egyensúlyérzékünkre támaszkodva ezután utasítottuk a közigazgatást – folytatta szünet nélkül a nagy cézár, hatalmas öklével akkorát csapva a kis színarany asztalkára, hogy az a sima márványpadlón a két kis szentatya elé, illetve közé csúszott –, arra utasítottuk, mérjék fel a zsidók bűdös testében esett kárt, azaz a kivert fogakat, a kitépett szemeket, kiszaggatott hajakat, továbbá a bénává vert kezeket, lábakat és veséket, és császári kincstárunk terhére fizessenek illő kártérítést.

Megengedhetetlen tudniillik, hogy az ezután bekövetkező zsidóverések és üldözések alkalmával, melyek bizonyára a legtávolabbi jövőben is folytatódni fognak becslésünk szerint, bárki is felséges személyünkre hivatkozhasnék, mint e kihágások jogforrására és előzményére. Császári méltóságunkkal összeegyeztethetetlennek tekintjük, hogy ha akár a közeli, akár a távoli jövőben megpillantatik egy büdös zsidó, aki üres szemgödörrel, szemgolyóját tenyerén tartva kimenekül felgyújtott házából, az kiáltassék utána, hogy: Theodosius vájta és tépte ki a szemedet, és gyújtotta fel házadat (Déry 1972, 313–314).

A regény egyházkritikája a szövegnek ebben a rétegében az egyház történelmi szerepvállalására irányul. Azt a kérdést veti fel, hogy az egyház politikai hatalomhoz fűződő viszonya, illetve politikai szerepvállalása mennyiben járult hozzá a zsidóság elleni agressziók sorozatához az európai történelem során, illetve milyen felelősség terheli a 20. században bekövetkezett népirtásért. Az úgynevezett keresztény kurzus hallgatólagos vagy tevékeny legitimálásával mennyiben járult hozzá a magyarországi zsidóság tömegeinek elpusztításához? A regény 20. századra vonatkozó utalásai tehát nem egy, hanem két totalitárius rendszerre vonatkoznak, ami hozzájárul a jelentést absztraktabb szintre emeléséhez.

A regény implicit szerzője jól érzékelhető távolságot tart a vallásos világnézettel és a kereszténységgel szemben, ugyanakkor korántsem állítható, hogy olyan leegyszerűsítő álláspontra helyezkedne, mint például Spiró György *Fogság* című regénye, amely a vallásban a szerény értelmi képességekkel rendelkező tömegek számára koholt, megnyugtató hazugságok gyűjteményét látja. A *kiközösítő*nek erre az összetettebb kereszténységértelmezésre utal Szent Ágoston színre léptetése, aki lelkiismeret-furdalásával küszködve beszéli el édesanyjához fűződő kapcsolatát Ambrusnak, akinek körmönfont vigasztalását, felmentő érveit kételkedve hallgatja. A másik hasonlóan hangsúlyozottan fikcionált jelenetben a megkettőződött Ambrus két fele vitatkozik egymással Theodosius jelenlétében. Bár a szituáció egyfelől a kihallgatások és vallatások jó zsaru – rossz zsaru szereposztását idézik, s ezért nem tudható, hogy a két Ambrus mennyiben játszik össze egymással Theodosius meggyőzése érdekében, illetve mennyiben képvisel valóban eltérő álláspontot, mégis két lényegesen eltérő keresztény szemléletmód jelenik meg bennük. Az egyik, a másíknál valamivel kecsesebb Ambrus fanatikus halálrajongásában megtagad minden értéket az emberi élettől, a természettől és az Isten által teremtetett világtól. (A kis püspök egyik állandó jelzőjének nyelvtani fokozása arra enged következtetni, hogy ez az alakmás áll közelebb személyisége lényegéhez.) Képtelen a létezés örömének átélésére, s ez az örömtelenség táplálja hatalomvágyát. A nagy győzelem, Theodosius megalázása után Ambrus még hét évig él, bár inkább csak tengődik, élő halott, mert nincs többé

ellensége: „Bizony, magára maradt, mert ellenségei, jobban mondvá látható és megmutatkozó ellenségei lassanként kihaltak mellőle, s mi teszi az embert, ha nem a küzdelem a rakoncátlan világ ellenállásával, melyet ez ellenfelek s ellenségek képébe öltöztet?” (Déry 1972, 361.)

A másik Ambrus, a kereszténység másik hangja a bölcs értelemre hivatkozik, a legfőbb jónak az erényt nevezi, s azt vallja, hogy az erkölcsnek a jó és a rossz tudásán kell alapulnia. Ez a kereszténység emberarcú, és otthon érzi magát a teremtett világban: „ha a bölcs értelemnek és a természet törvényeinek engedelmeskedsz, akkor valójában Istennek engedelmeskedsz, ki megteremtette az értelmet, és megalkotta a természet törvényeit” (Déry 1972, 307). A halál iránti imádatában a *Varázshegy* Naphtáját idéző Ambrus hangja mellett tehát szóhoz jut egy eredendően másfajta kereszténység is, amely örömet leli a teremtett világban, szemben azzal, amelynek eredendő boldogtalanságát kizárólag a hatalom megszerzésének mámore képes ideig-óráig enyhíteni.

Hogyan alakítja a mai magyar olvasó befogadói horizontját az a társadalmi helyzet, azok a közállapotok, az a közbeszéd, amely napjainkban körülveszi? A kortárs olvasat érthető módon kevésbé rezonál az ötvenes évek eseményeire vonatkozó utalásokra, hiszen a kommunista diktatúra időszaka ma már a múlté. Az antiszemitizmus jelensége ugyan sajnos nem veszítette el aktualitását, de szerencsére korántsem jelentkezik olyan brutális módon, mint a holokauszt időszakában. A regényben megjelenő problémakörök közül ezért ma legélesebben minden bizonnyal kereszténység és hatalom viszonyának kérdése vetődik fel. Ambrus püspök a regény koncepciója szerint tulajdonképpen nem főpapként, hanem politikusként viselkedik és cselekszik, profán céljai elérésének érdekében csak álcaként használja a keresztény hitet. Életprogramja az egyeduralom megszerzése, melyet jórészt a demagógia segítségével valósít meg. Az elbeszélő a hívek gyülekezetét gyakran említi birkácskakként, s a templomban összeseregglő tömeg többnyire ennek a megnevezésnek megfelelően is viselkedik. Könnyen megtéveszthető, manipulálható, és rajongva ragaszkodik erőskezű vezetőjéhez. Ambrus a kereszténység nevében lép fel, ugyanakkor a szeretet vallásának szellemével merőben ellentétes módon cselekszik. A gyűlöletkeltés, az uszítás és a kirekesztés, a kiközösítés bevált módszerei közé tartozik, amelynek segítségével győzelmet győzelemre halmoz. Elgondolkodtató párhuzamok kínálóznak a mai olvasó számára hatalom és kereszténység egészségtelen szimbiózisáról, állam és egyház összefonódásáról, amely nyilvánvalóan ellentmond a polgári jogállam egyik alapelveinek.

A regény Kádár-korszakban született olvasatai, melyeknek hatása a rendszerváltás utáni időszakra is kihatott, az egyházkritikát, a vallás és a politikai hatalom összefonódásának megjelenítését elsősorban allegorikus jelölőként

fogták fel, amely alkalmas a jelentéses analógiák sugalmazására. A mai olvasót a kortárs társadalmi-politikai helyzetből fakadó szituatív meghatározottsága arra készteti, hogy a vallás és a politika összeolvadását megjelenítő cselekményben ne csupán metaforikus jelölőt lásson, hanem abban magát a jelöltet érzékelye.

Irodalom

- Bata Imre. 1974. A kiközösítő. 36–41. *Tiszatáj* (10): 36–41.
- Béládi Miklós. 1966. Déry Tibor: A kiközösítő. *Kritika* (2): 48–50.
- Déry Tibor. 1972. *A kiközösítő*. Budapest: Szépirodalmi.
- Faragó Vilmos. 1966. Játék a történelemmel. *Élet és Irodalom* (19): 4.
- Gion Nándor. 1966. Remekmű feltételes módban. *Új Symposion* (18): 19–20.
- Oltyán Béla. 1995. A kiközösítő polifónikus szerkezete. In *D. T. úr X-ben: Tanulmányok és dokumentumok Déry Tiborról*, szerk. Botka Ferenc. 79–89. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Pomogáts Béla. 2014. Déry Tibor „áltörténelmi regénye”. *Alföld* (7): 84–89.
- Simonyi Zoltán. 1966. Déry Tibor: A kiközösítő. *Alföld* (8): 80–82.
- Sz. Kováts Lajos. 1966. Déry Tibor: A kiközösítő. *Kortárs* (2): 1490–1491.
- Ungvári Tamás. 1973. *Déry Tibor alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó. (Arcok és vallomások)

Tibor GINTLI

TRANSFORMACIJA I UTICAJ SITUATIVNOG TUMAČENJA NA OSMIŠLJAVANJE ROMANA NALOGODAVAC IZOPŠTENJA

Studija istražuje kako je situaciono zasnovano tumačenje uticalo na osmišljavanje romana Tibora Derija. Uzimajući u obzir sve raspoložive sastavnice, prvenstveno se fokusira na presudni uticaj društvenih i političkih uslova, dominantnih u vreme nastanka određenih interpretacija. Pokazuje da su tumačenja nastale tokom Kadarove ere, poistovećujući ironične gestove teksta sa nametnutim ideološkim doktrinama partijske države, ograničila obim satirične kritike romana na Rakošijevu eru. Pošto je suštinski i sam socijalistički sistem bio diktatorski, interpretatori nisu mogli da okvalifikuju glavnog junaka kao satiričnu, negativnu figuru, jer bi to dovelo u pitanje suštinu sistema, odnosno princip „demokratskog centralizma“ u službi monopola jedne partije. Iako su kasnija čitanja proširila obim satire, tako da je ova obuhvatila sve oblike diktatorskog vršenja vlasti, nisu ispitivala tradiciju ranije recepcije, koja je crkveno-istorijskom aspektu zapleta pripisivala isključivo alegorijski značaj. Studija smatra da za današnjeg čitaoca preplitanje crkvene i političke moći pod uticajem savremenih društvenih fenomena predstavlja uzbudljiv sloj značenja u romanu, odnosno da crkvena istorija, pomerajući se iz pozicije alegorijskog označitelja, i sama postaje označenik.

Ključne reči: horizont tumačenja, situaciono određenje, satira, istorijski roman, parabola

Tibor GINTLI

**THE TRANSFORMATION OF THE SITUATIONAL
DETERMINATION OF MEANING ATTRIBUTION AND ITS
IMPACT ON THE INTERPRETATION OF TIBOR DÉRY'S
NOVEL *A KIKÖZÖSÍTŐ (THE OUTCASTER)***

This study explores how the situational determination of interpretation has influenced the readings of Tibor Déry's novel. Among the various components of this situational context, it focuses primarily on the influence of the social and political circumstances at the time the interpretations were produced. It shows that the interpretations created during the Kádár era, identifying the ironic gestures of the text with the ideological doctrines of the party state or forcibly respecting them, limited the scope of the satirical criticism of the novel to the Rákosi era. Since the socialist system was, in its essence, also dictatorial, interpreters could not depict the protagonist as a satirically constructed, negative figure without implicitly questioning the core principle of the system itself: the "democratic centralism" that ensured the party's monopoly on power. While later readings did expand the reach of the satire to all forms of dictatorial rule, they did not reexamine the earlier interpretive tradition which attributed solely an allegorical signifying function to the novel's ecclesiastical-historical dimension. The study argues that for today's reader, the intertwining of church and political power under the influence of contemporary social phenomena represents an exciting layer of meaning in the novel, i.e. church history, having shifted from the position of an allegorical signifier, itself becomes a signifier in its own right.

Keywords: interpretive horizon, situational determination, satire, historical novel, parable